

МАРИНА КОПАНИЦЯ – поетка, прозаїк, перекладач. Народилася і виросла в м. Прилуки Чернігівської області. Закінчила середню школу із золотою медаллю, факультет перекладачів Київського національного лінгвістичного університету (англійська та німецька мови), здобула кваліфікацію психолога в Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова.

Друкувалася з віршами та оповіданнями в газетах «Українське слово», «Сільська школа», журналах «Літературний Чернігів», «Рідний край» (Полтава), «Нево-Русь» (Санкт-Петербург).

У липні 2011 р. у Німеччині вийшла її книга оповідань «Das Geschenk des Sternenhimmels: Erzählungen».

НЕ ЗАБУДЬ

I

Першого серпня 1941 року Бориса Івановича Волгіна війна раптом накрила своєю чорною ковдрою. Вже майже сорок днів ворог громив рідну країну, безкарно й зухвало, а він, як і раніше, ходив на роботу в селищі Невдуббуд на восьмій ГРЕС, що за 27 км від Ленінграда. Воїна за натурою і вихованням постійно гризла совість щодо свого місця в тяжкий час, а недавня Фінська війна, де він отримав свої рани та орден Червоної Зірки, постійно будила пам'ять тих недавніх подій, якимось невміло поєднуючи з цією зовсім не відомою війною. Броня на призов до війська не спрацювала як ширма для совісті. Десь недалеко гуркотили громи війни, а тут майже все, як раніше. Вночі пройшов невеличкий дощик, на ранок видалась чудова погода. Настоєм трав пахло повітря. Природа навіювала спокій, і душі хотілося відповідати тією ж доброзичливою хвилею почуттів.

Після нічної зміни у вестибюлі електростанції до Бориса Івановича підійшов його сусід по дому і співробітник Степан Заходякін. Працювали в одній зміні вже майже рік. Тужливим голосом мовив:

– Ти знаєш, Ванич, така хріновина в мене на душі. Хочу поговорити з тобою. Треба ж комусь вилити душу, а ти чоловік поміркований та ще й орденоносець.

– «Орденоносець» – це не той краков'як, як стверджував один гуморист... Що там у тебе, друже, сталося? Давай обкуримо разом, може, й знайдемо спільне розуміння чи бачення справи.

Вони йшли безлюдною доріжкою до житлових кварталів селища працівників електростанції.

Борис Іванович, щоб не зробити боляче близькій людині, більше мовчав, слухав і чекав, коли ж той скаже про те своє «наболіле».

– Знаєш, Ванич, дістала мене ця житуха – скільки можна! Кожного дня гризе мене моя с...! Все я їй не такий! То грошей мало, то я куркульський недобиток, як мужик – сміття вартий... А взяв же я її з будинку розпусти. Припала тоді мені до серця, розжалобився, думав, красива, з ким не буває, забудеться, стане хорошою дружиною, матір'ю... Мабуть, казиться вона за тим своїм бурхливим минулим, недарма ж люди кажуть: базарна собака дім стерегти не буде. Що порадиш, Ванич?

Борис Іванович заговорив тихо, наче промовляв сам до себе, та кожне слово його буревієм вривалось у душу розлюченого Степана.

– Зовнішність головна тільки спочатку... Сила зовнішності в тому, що сліпить свідомість... Смолокип пристрасті, душевного тяжіння, запалившись, випікає очі і душу, ніяка вирва не варта. На все ти готовий, у тебе своя правда, іншої бути не може, хочеться бачити тільки те, що сліпить. Та згодом сліпота минає, оголена реальність, позбувшись амбітного дурману, знайомиться з розумом. Коли блискавки вже не крешуть з очей, шляхи до емоцій закриті, настає фаза іржі та заліза.

– Звідки в тебе всі ці слова, Ванич, ти як піп на проповіді поливаєш!

– Вчився колись на філософському факультеті, хоч і не закінчив, та й життя фізіономією товкло, здебільшого не в мед.

– Хоч і філософські твої розмови, та тільки не бачу я в них поради...

– А якої поради ти хотів би, Степане, від мене, сторонньої людини?

– Конкретної, бо я людина конкретна, я можу багато... тільки б не помилитись, не наламати дров.

– Як коні емоцій будуть в узді надійній, ти сам знайдеш собі раду. В тебе двоє дітей з нею, маленьких... Про них більше думай – і відповідь прийде найвірніша...

Так вони дійшли до головної вулиці селища. Аж тут ранковий спокій наповнився незрозумілим шумом із заходу. Гучнішаючи, він став перетворюватись у тріскотню і через кілька хвилин заповнив усю вулицю. То був підрозділ мотоциклістів, німецький. З поведінки прибульців можна було думати, що хазяї повернулись додому: відчиняли ворота, заїжджали в двори, йшли в хати. Значна частина отаборилась у дворі лікарні, хутко стали лаштувати будівлю під свій штаб.

– Прийшли справжні хазяїни, ці навчать, як треба господарювати.

– Що ти кажеш, Степане, це кати прийшли!

– Не думаю, а якщо й правда, то наші кати не кращі, мого батька завели в канаву й розстріляли, а матір і нас трьох – на Соловки. Всі померли, я один...

Борис Іванович жахнувся від Степанового виразу обличчя: очі налилися кров'ю й немов витанцьовували гнівно-злорадний танок.

Тут розмова перервалася: німці помітили чоловіків і, підозрюючи, що ті спостерігають за військовими, утрьох з офіцером рушили в їхній бік. Наблизившись, офіцер крикнув, а солдати підбігли й почали обшукувати. Раптом солдат вийняв із внутрішньої кишені Бориса Івановича червону книжечку. То був профспілковий квиток. Подав його офіцерові. Було видно, що той зовсім не знає російської, почав, як першокласник, складати склади, а на палітурці було написано лозунг «Профспілки – школа комунізму». Добекавши до слова «комунізму», закричав: «Комуніст! Комісар! Erschissen!», тобто розстріляти. Степана відпустили, а Бориса Івановича відвели до новоспеченого штабу.

II

Станцію Мга, що за 18 км від Невдуббуду, захищали в нерівних боях червоноармійці, а 8-му ГЕС вже нікому було. Зайнявши електростанцію без єдиного пострілу, німці мали самовпевнену пиху і веселість. У лікарні кипіла робота: через відчинені вікна викидали ліжка, подушки, ковдри... До штабу під'їхала легкова машина, з неї вийшов військовий, явно, високого чину.

Бориса Івановича зачинили в одній із кімнат, що замикалася на ключ. Він сидів, обіпершись рукою на підборіддя, намагаючись заспокоїтись до стану логічного мислення. Так минуло зо дві години. З боку західної лісової дороги до електростанції наближалася колона військовополонених червоноармійців, по боках колони і позаду йшли німецькі конвоїри з вівчарками. У міру наближення колони визрівав і сміливий план порятунку. Серце забилося від краплі надії. Коли колона зупинилася біля штабу, конво-

їри швидко розбрелися по двору лікарні: хтось пив воду, інші сіли за стіл обідати... Ще недавно там сиділи під час прогулянок ходячі хворі. Стіл під накриттям, а над ним дві кучеряві сосни.

Дочекавшись зручної хвилини, Борис Іванович відчинив вікно – і миттю вже був усередині колони полонених. Розповів, у чому справа, й полонені оперативно перевдягли його в солдата. Гітлерівці, мабуть, вирішили, що полонений просто втік, у метушні його ніхто не шукав. А той, здобувши новий статус військовополоненого, через дві години разом із побратимами пішов до міста Чудово, за сто кілометрів від Невдуббуду, назустріч новій і куди страшнішій долі. Полонені знали: їх женуть у концтабір. Не всі мирилися з цим – у лісовій зоні відчайдухи відривалися від колони і чимдуж бігли під рятівну кривлю дерев, але навздогін їм градом летіли кулі з фашистських автоматів, і люди, як зрізані стеблини, падали... Голодні, змучені, принижені солдати йшли під конвоєм ворога по рідній землі... Брудною, вдавненою в пил і біль стрічкою рухалась колона людей, позбавлених сенсу життя. Багато хто з них вкотре прокрочував у свідомості все те, що сталося, але навіть поодинокі перемовини в колоні зупинялися злісним окликом конвоїра з погрозою розстрілу.

За два дні важкого переходу полоненим не давали ні пити, ні їсти. Натомість на короткочасних зупинках вони вдосталь надивилися, як п'ють, їдять і сміються їхні вороги. Борис Іванович всю дорогу мовчав, ніяк не вкладався у голову такий хід подій, де немає місця ні його розуму, ні досвіду. Тяжко визнавати себе переможеним у розквіті сил і думки. Тікати реального шансу не було, а втім, лишалася надія на його появу.

На другий день перебування в концтаборі їм привезли віз корінців від капусти і, навіть не помивши їх, зварили в котлі. То була перша їжа бранців.

III

– Мамо, до нас у двір зайшов поліцай і йде до хати, – закричав старший син Волгіних Женя. Хлопчику вже було одинадцять років, розумне хлоп'я встигло зрозуміти, що поліцаї з добром до хати не ходять.

У дверях з'явився з гвинтівкою за плечем сусід Степан Заходякін. Господиня від побаченого жахнулася. За останні дні стільки подій, і всі погані, а найгірше – зник чоловік...

– Так ти що, вже й здороватися не хочеш, сусідко, – хриплим голосом пробасив Степан, – а я тобі важливу звістку приніс, мабуть, за Ваничем печешся?

Наче від тяжких побоїв заголосила жінка, а з нею і її малі діти.

– Скажи, що ти знаєш про нього, де він, що з ним, чи живий?! – кричала крізь сльози Ніна.

– Я скажу, що знаю, а де він зараз... є думка... І Степан розповів про те, що з ними сталося, коли вони поверталися з нічної зміни.

Припущення, що Бориса погнали з військовополоненими в Чудово, трохи заспокоїло Ніну, і вона запитала:

– Стьопа, що це в тебе за пов'язка на руці, гвинтівка, ти що, поліцай, та як ти міг? Ти ж наш!

– А знаєш, Ніно, як у Біблії написано, що час кидати каміння і час його збирати, так ось настав час збирання. Комуністи винищили мою сім'ю, прийшов час платити за рахунками.

І не дочекавшись, що скаже у відповідь дружина людини, яку він дуже поважав, пішов геть.

...Та ніч була без сну, сльози та розпач уже відступили на другий план, тепер кожна хвилина стала глибоким роздумом, як бути. Так було не вперше в її житті, коли ставало занадто тяжко. Вже спали малі її сини, тільки Женя після Степанового візиту все сидів залякнувши й плакав. Батько для нього – надзвичайний авторитет, і змиритися з тим, що дорогої людини більше не буде, він не міг, дитяче серце не допускало такої думки. Хмари думок рвали душу.

– У нас велике горе, синку, – притиснувши до грудей голову Жені, прошепотіла мати, – завтра будемо щось робити, а зараз треба лягти і трохи поспати. Підемо шукати батька в Чудово.

IV

Нічні тіні ще тинялися в сутінках селищних будівель, та новий день кожної хвилини заявляв про себе все більше. Саме в таку ранню пору Ніна Волгіна з малим Володею на руках та старшеньким Женею вирушила в дорогу. Середнього Олежку лишила вдома на опіку сусідки.

Дорога стокілометрова, маленькому рік від роду, але найголовніше було йти, шукати свого батька, все інше вони готові терпіти, воно другорядне. Йти в ту дорогу – над усе.

Туман біло-мокрим простирадлом завис над лугом, його розгалужена тканина заважала небокраю святкувати народження сонця. Дороги війни свій пил і піт кладуть на тіла і душі мандрівців. Мабуть, рідко страждають на війнах ті, хто їх задумує.

Зневажаючи втому, Женя простував за мамою майже всю дорогу мовчки. Перша рана душі зробила дитину дорослішою. Шлях мовчання – це його шлях. Налаштований здолати дорогу, він бачить у ній надію, порятунок. У ритм кроків шепотів: «Я буду йти навіть тоді, коли не вистачить сил. Йтиму до останнього кроку і подиху. Я готовий! Адже там мій тато...».

Хто бачив картину Леонардо да Вінчі «Мадонна з немовлям», той має запам'ятати до-

рослі мудрі очі маленького Христа. Володя на руках у стомленої мами був схожим на Нього, не плакав, не вертівся, а в оченятах – терпіння, чекання, увага...

За два дні і ніч у дорозі дитина не сплакнула, тільки, як засинав, із дитячих грудей виривалося протяжне зітхання.

Надвечір другого дня тяжкий перехід закінчився в місті Чудово. Місцеві люди сказали, де концтабір, і через годину мандрівники були біля його колючого дроту. Табір охоронявся переважно поліцаями, німців було мало. Новоспечені слуги так старалися догодити своїм хазяям, що були схожі на скажених вівчарок, готових роздерти кожного, хто посміє порушувати німецький порядок.

Полонених за дротом було багато, може, з півтисячі. Одні сиділи на землі, другі стояли, опустивши голови й плечі, голодні, без всякої надії.

Женя кинувся до огорожі й почав щосили гукати батька. Це розізлило поліцая, і він ледь не вдарив хлопчика прикладом гвинтівки, та Женя вчасно відскочив від дроту.

– Відійди, синок, хай він трохи переказиться, а ми зараз щось дізнаємось у людей – таких, як і ми: поглянь, їх скільки, вони теж своїх шукають.

Женя став схожим на загнану в смерть конячку, дивитись на нього було непросто всім, хто спостерігав за пригодою. Мама посадила маленького Володю на землю і притиснула до себе старшенького:

– Не плач, синочку, ми здолали шлях, зараз головне не наробити помилок, у мене є план, є пляшка горілки, трохи сала, треба, щоб цей скарб нам допоміг у пошуках тата...

Перед заходом сонця вже здалося, що нема ніякої надії: на кого не глянь – справжній кат, не просто поліцай. А все ж один привернув Нінину увагу, і вона підійшла до нього з проханням. Поводив себе як людина не зовсім твереза, а це значило, що ще хоче оковитої; голосно сміявся, вигукував, обличчя мав розчервоніле...

– А ти не брешеш, що в тебе є горілка? Пошкодуєш, як набрешеш!

Він швидко пішов поміж полоненими, і Ніна добре чула, як випитував у них прізвище й ім'я її чоловіка. Вперше за останні дні щось ворухнулося в душі, схоже на надію, пекуча грудка здавила горло.

Не повертався поліцай довго, а коли повернувся, то на відстані метрів з десяти почав вигукувати жахливу інформацію:

– Знайшов я твого комуніста. Завтра вранці він одержить по заслугі, все більшовицьке кодало в хліві. Був би він у тебе нормальним, я міг

би допомогти, щоб його тобі оддали, а раз він паadlo, то завтра ранком усіх до яру, он туди!

Поліцай зареготав, та, глянувши на нещасних, мовби по-людському опритомнів.

– Давай пляшку, так і бути, проведе твого пацана у хлів, хай попрощається зі своїм...

Ніні здалося, що вона з'їхала з глузду і вже мало розуміє, що діється. Якимось чужим голо- сом, запитала:

– Можна я схожу, а діти хай тут посидять?

– Ні! Пацана можу!

– Дядю, ведіть мене до тата!

Хлопчик обхопив поліцаю обома руками і затрясся, мов у лихоманці. Той відсмикнув руки, забрав пляшку і буркнув:

– Ну, давай, пішли, поки я добрий.

У момент відкриття дверей до хліва, де бранці чекали розстрілу, хлопчик в'юном попід лівою рукою охоронця вмить пробрався попереду і в долю секунди угледів свого тата. Батько не встиг нічого зрозуміти, як синові рученята обвили шию. Із потрясіння вивів оклик поліцаю:

– Не більше п'яти хвилин, бо залишишся з батьком назавжди! – і гримнув дверима.

Та не пройшло й п'яти хвилин, як у хлів зайшов німецький офіцер у чорній уніформі гестапо в супроводі двох солдат і того ж поліцаю. Якусь мить уважно розглядав батька з сином на руках і на ламаній російській мові заговорив:

– О, комиссарский гаденыш, это караче, с папашей тебе утром будет караче!

Ще мить – і важкий засув знадвору брязнув на дверях.

Наче зупинилося життя, так тяглася хвилина розпачу. Більшості присутніх обставин лягли на душу пекучою отрутою; відчуття приреченості пробудило нове мислення, волю, здатність бачити те, чого не бачилось і не розумілось ніколи.

V

Чорними штрихами життя креслились у свідомості Бориса Волгіна події останніх днів: арешт, пов'язаний із профспілковим квитком, порятунок у колоні військовополонених, тяжкий перехід до Чудова, концтабір, де гестапівець указав на нього нагайкою з вигуком: «Юда!» і його одразу ж кинули в хлів, до людей, визначених на розстріл. На краю свідомості жорстока послідовність малювала невідворотний вирок долі, жаль та образа втрачали першорядність, їх місце засувала хмара тупої згоди з немину- чим кінцем. Та мить, коли його Женя влетів вітерцем у задушливий лѐх, змінила стан душі. Миттєва іскра радості підірвала потужний заряд страху. Ножем у серце ввірвалася думка: «Завтра Женя розділить участь приречених».

Такий стан дозволяє тільки видих, вдихнути не- можливо.

Люди, втративши всяку надію на порятунок, доживали останні години життя в стані, чимось схожим на анабіоз. У хліві було їх близько сорока, а тиша – наче він порожній.

Коли обставини відбирають життя здорових і сильних, із незбагнених схронів раптом з'являються думи неймовірно глибокі, а в них найпотаємніша правда, недосяжна за звичних умов. У кого є завтрашній день, яким би він не був, – такого не спізнають.

Воскові люди задушеного хліва заворожились. Гаснучі очі заворожено дивились туди, де стояли, обійнявшись, батько із сином. Женя, не розуміючи істинного становища, в емоційному радісному піднесенні розповідав, як вони подо- лали втрѐох стокілометровий шлях і таки знайшли його...

Борисові марилося, що він не тільки не може говорити, а й не володів ніколи здатністю до мови. Останній відчай – лиходій потужний.

Поява Жені серед бранців, як весняне тепло, вплинула на холонучі душі. Все сталося, як буває в природі весною, – хто більш чутливий, той реагує перший, а далі...

Вже за годину останній притулок гудів, як вулик. Власний розстріл відійшов на інший план, боліла єдина ідея – як врятувати дитину. Роль ведучого в цій раді взяв на себе священник. Він кожного просив виголошувати свою думку, щоб вибрати найсприйнятливішу. Одна за од- ною зринали ідеї, та всі вони й відхилялися як нереальні; аж після півночі прийняли рішення... Як застрочить кулемет, Женя мусить упасти першим, а коли вже всі будуть розстріляні, десь через півгодини вилізти з-під трупів і втекти до лісу. На цій жахливій версії обговорення закін- чилось, і в хлів... знову заповзла гадюка збайдуж- лості до себе.

Звістку про початок нового дня літом не- суть птахи. Вони раніше за сонечко сповіщають довкіллю про це свято. Більшість із нас майже не помічає тієї мови за дзенькотом справ, та зо- всім інакше слухали початок нового дня при- речені... Кожен звук надходив знадвору неймо- вірним відголоском у душі. В тому єднанні не було місця пустоті, байдужості, нерозумінню. Звуки – то світ відчуттів. Якби так людина за- вжди цінувала життя, глибина менше б сміялася над примітивністю, та й дається воно всім, а старість – обраним...

Віддалений гуркіт грому входив у душі по- лонених особливим небесним жестом, вірою в невідворотність кари. Згодом вітер, громи та злива господарювали над містом. Світало. Нім- ці, розуміючи, що дощ короткочасний, не по- спішали. Військовополонені, обнесені колючим

дротом, чекали розправи. Хто стояв, хто сидів на землі. Натовп майже не реагував на дощ, адже те, що творилося в душах, у стократ жакливіше.

Посеред зливи в'язні приреченого хліва почули приглушену розмову за дверима. Короткі фрази – і двері різко відчинилися. Наче перекручені за межі можливостей пружини, готові розриватися від перенапруги, дивилися на прибульців очі людей. У дверному отворі стояли двоє, один із них – Степан Заходякін. Нервовим поглядом оглянув в'язнів: було досить видно, щоб розгледіти в ранкових сутінках хлопчика, котрий обхопив руками батька. Швидко підійшов до Бориса Івановича й агресивним тоном прошипів крізь стиснуті зуби: «На вихід!» Не дочекавшись реакції полоненого, грубо штовхнув прикладом до дверей. Полум'я очей тих, хто лишився позаду, пропікало наскрізь, хотілося оглянутися, та щось страшне в душі не дозволяло цього зробити. У дверях ноги самі зупинились, а голова почала повертатися, та черговий штурхан конвоїра поставив крапку на страшній секунді життя. Ще мить – і вони ззовні, знову клацнув замок на важких дверях.

– Ніколи вибачатись перед тобою, Ванич, зараз ось цей хлопець-поліцай проведе тебе через ту хвірточку, швидко чеши в той лісок, там твоя жінка, нікуди не йдїть, я прийду, от тоді й... Пішли!

Заходякін знову грубо штовхнув Бориса Івановича, тільки тепер рукою.

VI

Природа пролила сльози співчуття на страждання полонених. І знову сяло сонце, співали птахи, а в таборі кипїла злочинна робота: полонених кудись везли на автомобілях, заганяли у відкриті залізничні вагони для сипучих вантажів, без даху, інші копали ями для розширення території концтабору, а перед полуднем розстріляли тих, хто чекав вироку в злочасному хліві.

Степан Заходякін був присутнім при розстрілі. Чорну роботу робили поліцаї, німці тільки мовчки спостерїгали, контролюючи процес.

Степан відчував, що душа його і тіло налилися якоюсь гидотою, від неї немає порятунку. Якимось гавкаючим тоном звучали у свідомості виправдання, що він зовсім не кат для свого народу, він тільки мстив за свою родину, за зруйновані долї... Добряче віддячив... «Хай знають ті, кому доведеться те знати! Як він, Заходякін, помстився своїм ворогам, собакам комуно-фашизму».

Та думки мали короткочасну заспокійливу дію. Те, що бачили очі, навїювало бажання накласти на себе руки. Одна іскорка жевріла

в душі – він урятував Ванича з його пацаном. «Мабуть, не тільки чорти володіли мною в ці дні, треба ж так, випадково зустріти Ніну під концтабором, коли привів нову партію військовополонених. Як дізналась, бідолаха, де її чоловік, та ще й син не повернувся звідти, зробилась біла, як туман...».

Наближався вечір, сонечко над синім лісом висвічувало останні промені того страшного дня, аж тоді Степан віднайшов можливість непомітно піти до лісу, де його мусили чекати довоєнні друзі. Вгледівши Степана, Ніна побїгла йому назустріч, впала на груди й заридала. Степан чув незв'язні слова вдячності, та майже нічого не міг розібрати в тому потоці горя та сліз. Він вирішив дати трохи злити з душі могутній заряд, тоді спокійно мовив:

– Неминучість – жорстока умова терпіння. Воно посилюється до межі, де резерви духовні та фізичні.

Заходякін раптом зрозумів, що ніхто його не чує за тим риданням, та й слова ці він говорив більше для себе. Коли ж Ніна заспокоїлась, повчально додав:

– Не плач, Ніно, одне лихо минулось, а наступне може бути гіршим: війна! Я знаю, ви всі голодні, я вам принїс трохи їжі, – Степан виїняв з торбини хлібину, сало та цибулину.

На нього дивились розгублені очі, а Степан продовжував:

– Ось вам ніж, а ми з тобою, Ванич, відїдемо й поговоримо по-чоловічому, віч-на-віч.

Подавшись від родини вбїк, вони сіли на пагорбі, звідки відкривався мальовничий вид на долину внизу. І хвилина невимушеного мовчання, як ліки, влилася в майбутню розмову.

Після жаркого дня вечір дарував природі духмяну прохолоду, все живе, напоєне нею з позолоченої чаші літа, відповідало блаженним зітханням. Та не той час: Степан, переповнений негативом, як отруйний гриб, порушив мовчання.

– Ти, Ванич, навіть уявити не можеш, що я тобі зараз повідаю, вибач, що втягаю тебе у свою трагедію, мабуть, це доля. Спочатку послухай, що я натворив за останні дні, я знищив сім'ї тих, хто причетний до загибелі моєї сім'ї... всіх... і дітей теж... Та тільки задоволення від того не отримав. Те, що твориться зараз у моїй душі...

– Безсилля думки посилюється при відсутності нового напрямку в мисленні, однозначний хїд виснажує, як пустеля.

– Зачекай, Ванич, я ще не все сказав. З того дня, як я здійснив свою невгамовну мрію помсти, життя проти мене, а я проти нього, далі жити мені немає сенсу, я не можу...

– Розумію, що можна чекати від очей сліпих, кожна клітина твого розуму знає – смерть поряд, та коли мобілізувати резерви і кинути в останній бій... такий хід рівний диву.

– А навіщо він, той бій, щоб пуста душа, як виїдене яйце, знаходила виправдання скрізь?

– Життя і смерть – тема вічна, вона поглиблюється в міру наближення до воріт небуття. Досвід із фантазією бажають знати, що там за брамою, але те нікому не дано, і про кару теж.

– Я пересохлим струмком дивлюся на світ, зупиненим поглядом, наче кров витекла з мого тіла, пам'ять минулого зникла.

– Так дивляться всі, хто пересох і загіршився.

– Я – заклятий злодій перед смертю, наче проснувся, згадую сон життя – примару. Ванич, я зробив тобі послугу, вирвав тебе з пацаном... Зроби й мені, тільки не треба слів, усе вирішено, допоможи мені, я хочу, щоб саме ти мені допоміг, ти ж хороша людина, не те, що я...

– Уся моя родина до могили буде вдячна тобі, це, мабуть, не те слово, ми молитимемось...

– От і добре, що молитиметься, а тепер зроби послугу, друже, не думай, що крок не обдуманий, ой ні, в кінці життя людина помилок не робить, небо не дозволяє, а може, й захищає від них. Цить! Не говори нічого, ось тобі моя гвинтівка, на, вистріли мені прямо в моє вже давно розірване серце і... поховай ось тут, на цьому красивому пагорбі, а коли закінчиться війна, прийди до мене і розкажи все... Я почую...

– На чатах психи, розум там, де пошук жертви, згусток темних сил, патрон у ствол? Циклічна спрага крові – глибинна чорнота не спить, смола кипить.

– Я хочу твого розуміння.

– Із втратою гідності втрачаються цінності, твоя остання помилка звучить тріумфом твого емоційного безглуздя, твій хибний шлях – горе не тільки твоє, а й наше, твоїх ближніх. Ми зараз наче річку смерті перепливаємо, ти наказуєш мені вистрілити в тебе, ти ж мене караєш утратою всього. Що ти натворив – жажливо, а може, й більше того, однак на той час твого безумства в тебе було виправдання – ти мстився за свою сім'ю, твоя правда тебе й згубила. Про що ти мене просиш? Зробивши тобі ведмежу послугу, я стану таким же вбивцею, як ти. Ні, друже, але я той, хто може тебе розуміти і допомогти.

– Допоможе мені тільки куля. Зараз, перед кінцем, я багато чого зрозумів, мої попередні знання схожі на поле битви, де всі воїни лежать мертві, край дає глибокі знання і жаль в кінці помилкового шляху.

– На краю кожного руху душі має вирішальне значення, визнання вини, гріха дає сили трима-

ти покарання. Черв'яки не з'їли твою душу і зараз не говорять від її імені.

– Ванич, знесилена душа й тіло, в голові гуде стоголосий стогін, здається, з нього побудований весь світ, тяжким каменем завалений вихід, у моїй душі звела гніздо найстрашніша гадюка на світі.

– Весь негатив всесвіту зібрався в єдине, щоб карати тебе, смерть – досвідчений психолог і аргументатор, тому їй більшість вірить, але ті, хто їй усе ж не повірив, звільняються від неї на довгі роки й навіть десятиріччя. Це правило майже стопроцентне.

Заходякін підійшов до Бориса Івановича, обняв за плечі і раптом, відсахнувшись, прошепотів:

– І руки нечисті, раз із брудом душа.

– Степане, сонце світить кожній травинці, знайди в собі притулок і збережи його, не лізь зараз в темне дно своєї душі, давай разом переживемо цей жахливий час, доки почне в тебе входити життя. Вихід є, я його знаю...

– Вогонь мого життя погас, якби я дорожив кожною миттю тоді, як тепер, усе було б інакше.

– Книгу свого життя людина пише сама під диктовку долі, сторінки з неї не вирвати, а закреслити можна.

– Тому, хто страждає занадто, смерть не найбільше горе.

– У густій пітьмі найслабше джерело світла цінне, так і в рішенні важких завдань логічна побудова приведе до розв'язки, твої заїжджені духовні рухи... ти мусиш подивитись на все старе новим поглядом, прорахувати і вичистити від емоцій усе, треба створити ситуацію для одужання душі, якщо вже й згасла надія, то хай хоч залишиться звичка жити.

– Її вже немає зовсім.

– Вона в тебе з'явиться, як пройдеш грізне чистилище.

– Не знаю такого.

– Я ж тобі говорив – я знаю. Кидай свою дурнувату службу ворогові та йди хоч на край землі нашої, до наших іди, в бій із ворогом, і що б там не сталося, – то твоє чистилище і виправдання.

Степан зірвався з місця.

– Піду! Хоч зараз піду... Тільки як з ними разом проти ворога?..

– Навіть непримиренні вороги об'єднуються для боротьби із спільним ворогом. Іди, Стєпо, а то поперся ти на службу...

– Так я ж... ти ж знаєш...

– Знаю, дружище, тільки, йдучи на службу до ворога, не проклинай долю, вона не винна. Доживеш до перемоги... сльози прощення витре неминучість. Життя ще є, а жити тут ти вже не

в змозі, один вихід бачу, я тобі його вже сказав. Що в тебе дома, як жінка, діти?

– Будь ласка, краще не питай...

– Ну, добре, ось тобі моя рука і серце теж.

Друзі обнялися і якийсь час стояли нерухомо.

– Раз не хочеш про своїх, то пішли до моїх, темніє.

VII

– Стьопочко ти наш дорогий, спасибі тобі за моїх хлопчиків! – Ніна впала перед Степаном на коліна і цілувала його руки.

– Мої руки не варті твоїх поцілунків, сусідко, якби ти знала, що ці руки...

– А я на її боці, вона завжди права, – втрутився Борис Іванович. – Простого життя не буває, у відповідну пору фатум дарує свої подарунки для обов'язкового сприймання, і глибина вражень там, де зламані крила проб, невдач, перемоги думки в ділі і часі.

– Люблю я твою філософію, Ванич, та зараз на часі проблема – треба добиратися додому, а це ж буде так непросто, і дома теж... У цьому одязі ти додому не дійдеш, зараз спробую щось знайти на дорогу, щоб і натяку не було, що ти з-за колючого дроту, тоді поговоримо.

Густі сутінки поглинули тінь Заходякіна, а вражена подіями сім'я дивилася завороженими очима у слід своєму спасителю.

Повернувся він аж перед світанком, його мова таїла здавлене хвилювання, спроба приховати почуття не вдавалася, бракувало досвіду, бо він ніколи не стримував почуттів, – така вже людина Степан Заходякін.

– Що сталося, друже, бачу, а точніше, чую, ти не майстер приховувати духовні рухи.

– Стається кожного дня, години, – сумні часи.

– Я раніше думав про тебе, Стьопо, що ти, як говорять, «з-під сокири», тобто тонкої обробки інструментів природи тобі не дісталось, усе в тебе грубе, і розуміння, і помисли, бичача впертість, спалахи дикого гніву... пробач, друже, я помилявся.

– Не вибачайся, я таким і був, мені й зараз хочеться бути тим Степаном, та... А відносно дикого гніву, то він ніде не дівся. Сьогодні під час розстрілу тих бідолах, які були з тобою у хліві, вразило надривне старання поліцаїв, так уже вони хочуть догодити німцям... Я б їх своєю вже досвідченою рукою... Тішить лише одна думка: кінець близько, я його чекаю, зустріну гідно, та хотілося б у кінці життя зрозуміти таких людей, у мене була жага помсти, а що ж у них? Вони ж навіть не знають тих, в кого стріляли...

– Щоб зрозуміти людину, бажання та життєвий досвід не основні фактори, треба побачити проблему її очима.

– А знаєш, Ванич, я так і зробив, самого взятого розстрілювача сьогодні вночі я все ж... ну... а коли чикнув я його ножом, знаєш, що та мерзота на прощання прошепотіла? «Боляче!»

– Якби людина вірила в розплату за гріхи, грішила б у стократ менше, правота твоя тупа і однобока, чорним променем у п'яті працює розум.

– Я думаю, що допоміг йому в останню мить побачити себе на відстані чужими очима. То був правдивий погляд, без кривих дзеркал.

– Двигун життя індивідуальний, неоднакова активність, кожен співає свою пісню в середовищі існування, звикаючи до сигнальних вітань смерті.

– Спасибі тобі, Ванич, ти справжній душевний лікар, поговорив я з тобою, і відлягло трохи... Невже справді існують слова, здатні зруйнувати замкнуте коло почуттів? Я вірний тому, до чого я звик, що розумію, та, як з'ясувалося, є ще й інше життя, інші істини, притаманні живучим під сонцем.

– У душі людській – багато чого, про що ми й не здогадуємось. Ті затаєні сили часто будуть так звані повітряні замки, що, як відомо, розсипаються, та саме такі побудови ведуть до оригінальних рішень.

– Ніхто мене не вчив бачити приховані істини, передбачати їх шлях, зрозуміти форму, сенс, ти, Ванич, так багато зробив для мого... просвітлення, тож спасибі тобі ще раз, наші розмови – найкращі ліки для мене, однак, мусимо їх негайно припинити. Вже світає, час у дорогу, без вагань, вона буде непростою, особливо міст. Його охороняють німці, нашим собакам не довіряють. Дістав підводу, та їхати на ній вам небезпечно, є в мене план...

Вирушили, і вперше за весь час заплакав маленький Володя, мабуть, болів животик. Ніна притисла його до грудей і, як дорослому, стала розповідати про необхідність потерпіти ще... щоб жити. Дитя наче усвідомило істину, перестало плакати, тільки з усіх сил підтягувало колінця до крихітних грудей.

Згідно з планом Заходякіна, сім'я має йти весь світловий день, ночувати в лісі, дійти на видиму відстань до мосту і чекати його з поліцаями. Тоді попросяться під'їхати, Заходякін бере їх на воза і вони переїжджають міст з його охороною, а далі, хто його знає, що буде далі.

Схрестивши руки на плечах, Заходякін суворим поглядом дивився у слід подорожнім. Раптом він закричав:

– Женя, залишайся, поїдеш зі мною ввечері на підводі.

– Ні, ми тільки разом, спасибі вам, дядю Стьопо.

Степан не відповів, якийсь час ще стежив за ними поглядом, а думав уже зовсім про інше. Тривожила й власна сім'я, відчуття вини перед нею посилювалось. «Як Женья за батьком, в мене все по-іншому, а хіба я погано дбав про них? Старався з усієї сили, щоб краще жилося. Збудував новий дім... Це все вона, Ольга, їй усе не так, усе її дратує, психи щодня, а вона ж із дітьми більше, ближче духовно, мати ж. Це вона весь час свідомо й несвідомо налаштовувала дітей... Як з'являюся вдома, діти з острахом дивляться, наче на чорта...».

Степан виплюнув цигарку: вона вже пекла губи. В тому відруху було щось злостиве, агресивне, змішане з болем.

VIII

Четверо поліцаїв їхали на однокінній підводі додому в Невдуббуд. Перед самим від'їздом з Чудова роздобули самогону і тепер, постійно прикладаючись до нього, гел'готали нестримно, як гуси. Заходякін між ними старший, усю дорогу більше мовчав і зовсім не пив, а коли до нього чіплявся з питаннями хтось із захмелілих, відповідав короткими агресивними словами. Згодом це набридло веселій компанії, і вони облишили його. Із наближенням до мосту через річку Тосна хвилювання зростало. Як поведуть себе німці, чи здійсниться задум, надіятися було ні на кого, і він напружено продумував усі варіанти розвитку подій. Зрештою, перед самою зустріччю із сім'єю Волгіних, зупинився на одній думці: «Головне – спокій, німці ще зовсім не лякані. Те ще буде... вони і в сні лякатимуться, що прийшли сюди, а поки що...».

– Хлопці, підвезіть до станції, – Борис Іванович умить упізнав одного з поліцаїв. Він сидів поряд із Степаном Заходякіним, колись працював на станції, його вигнали за п'янку на роботі.

– Привіт, Борисе Івановичу, – перший привітався Петро-поліцай, – де це ти мандрував з усім сімейством? А що, хлопці, підвеземо хорошу людину? Він мене колись на зборах захищав, може, якби не він, то й загнали б до Сибіру сніг замітати, його там вистачає.

На підводі, перед самим мостом через річку, базікання Петра було доречним; німці на відстані бачили їхній віз, на ньому «своїх» із поліцейськими пов'язками та рясні розмови, що строчилися аж до зупинки патрульних. Німці перевірили документ у Заходякіна, оглянули всіх, хто був на возі, і пропустили, відкривши шлагбаум. Чорна хмара відступила від сердець зацікавлених у благополучному завершенні злочасної дороги. Від'їхавши від поста, п'янький Петро знову ввімкнув свій патефон:

– Ну ось скажи, Борисе Івановичу, діло давнє, однак зло бере, не пив же я тоді, то ж учорашній запах був, а їм головне зробити котлету з людини.

Петро говорив і говорив без зупинки, поліцаї йому допомагали, та їх уже ніхто не слухав. Домівка – поряд. Хвилювання зростало в міру наближення до завершення останніх подій, небезпечних, сумних. Наче ще ніколи не було таким рідним селище для сім'ї Волгіних, як сьогодні. Все таке любе, миле, своє, а ось і хата, їхня хата...

Заходякін заїхав у старостат, доповів керівництву про виконану роботу і спрямував коня додому. На під'їзді до хати щось рвонулося в душі, як ніколи затремтіли руки, горло завила туга грудка: «Що воно зі мною, нерви», – подумав Степан, закручуючи цигарку.

Жадібно затягнувшись, зайшов до двору. Хата була незачинена, та й у ній нікого не було. В прихожій на маленькому столику лежав лист. Папір зі шкільного зошита, списаний дрібним почерком, мав продовження на листках, що лежали під ним.

Вибух негативних емоцій і блискавка у свідомості: «Це вона – мені!»

Перший рядок ударив по очах: «Степане, дорогий...».

Степан відсахнувся від листа, закрутив нову «козячу ніжку», став судомно затягуватися кріпким самосадом і, наче напившись заспокійливого, нервово кинув недокурок на підлогу, сів на стілець і став читати.

«Степане, дорогий!»

Сльози мої безсилі перед громами твого гніву, а хочеться так багато сказати тобі в час прощальний. Хочу, щоб ти зрозумів мене більше, тепер це можливо, раз мене вже немає у твоєму житті й ніколи не буде.

Мої фантазії та бажання юності не товаришували зі здоровим глуздом, більшість із них розбилися об рифи реальності, а незбутні мрії – жорстокий учитель того, хто йде в життя. Обман, у якому я виросла, створювався для мого дитинства і юності теж, я його полюбила, таким уже було моє серце. Саме тому я його так стійко захищала, уже розуміючи, що до чого.

Стьопо, тільки не подумай, що хочу вигорити себе в ранг невинних, знаю на всі сто – винна, та зараз головне інше – твоє розуміння. Доводити свою невинність часто важче, ніж рубати кайлом траншею в каменоломнях.

Я продовжу, Стьопо.

Причиною моєї поразки була заїжджена дорога, якою вели мене з дитинства, мої батьки знали тільки таку дорогу, вони й самі нею йшли все життя. Спілкування в нерозумінні – тяжка справа. Діалог різномовних, не знаючих мови співбесідника, має більше шансів на розуміння,

а життєві колізії минулого заважають нам бачити варіанти сучасного. На заваді стоїть могильник пережитого. Та якби тобі вдався хоч один крок до Бога, розумілися б перешкоди сучасному і майбутньому.

Пробач, любий, може, й не все те правда, що пишу, та зараз сказати це дуже важливо. Дочитавши мого листа, не йди, мов кінь по своїй психованій дорозі емоцій, через них у тебе з мисленням не дуже, а на причіпки ти майстер. Думаю, так буде краще, ми завжди даремно розтрачали дорогоцінні хвилини життя на пусті, безмозкі протиріччя, метушливу нудьгу та войовничий ідіотизм.

Я не знаю, Степане, що чекає на мене з моїми дітьми там. Щоб передбачити хоч контури можливого, треба багато, чи зумію я надати рівноцінне значення всім деталям, побудувати їх у відповідний порядок, зробити логічний розрахунок, де емоціям рядове місце.

Кожного дня душа твоя вигорала в пеклі мого роз'юшеного дуру, та моє минуле не дозволяло знайти іншу позицію, і тепер – я б не змогла. Зараз мало знайоме почуття вдячності з'єднується з прощанням, згадується пора юності – час помилок, ти тоді підібрав мене на смітнику життя, а я навіть не пройнялася вдячністю. Приспавши пильність, змії заповзають в душу, готуючись до атаки. Ні, ти не винен, в усьому винна лінь – ворог нової думки, через неї неправда, як бур'ян на городі, має велику силу можливостей, дай тільки ґрунт та умови. Тож через неї ми застрягали в дрібницях, галасували щосили, доки на кін не стало життя.

Прощай, любий, в юні роки я довго жила в обмані, я віддала йому своє серце. І навіть тоді, після з'ясування істини, хотілося того, що було там, де шуміла молодість. У казці Езопа «Лисиця і виноград» Лисиця не змогла дістати спілу грону винограду, сказала: «Він ще зелений». Саме так і в тих, хто хотів, та не зміг.

Я взяла на пам'ять твою фотографію, там твої очі люблячі, веселі, ніжні, в них немає нічого спільно із сучасними. Зараз вони говорять: «Життя промотане марно».

Пробач, любий, але все, що кажу, – це тепер моя релігія, народжена в серці. Їй не треба шукати шляхи єднання з Господом, Він сам входить у мою душу без найменших зусиль.

Не жди нас, Степане, ми не повернемося ніколи. Чекання – то солодкий і гіркий біль, приходять, коли йому заманеться. Слава Богу, ми про нього забуваємо, якби, навпаки, життя було б ще страшніше побудоване. Розлучаючись, сприймаємо, мов у перший раз, навіть не підозрюючи, що завтра його місце займе друга істина.

Упевнена, завтра написала б усе по-іншому, та зараз кажу найголовніше, що було б присут-

не в кожному листі: я любила тебе. Я навіть відкрила для себе велику таємницю, я хотіла її давно зрозуміти: в любові найголовніше – віддати своє серце. Ти був єдиний, кому я його віддала. Після того, що ти натворив за останній час, мова вже не може йти про нас, на часі рятувати дітей від тебе.

Два слова прощальні в мене для тебе – не забудь...».

Степан повільно поклав Ольгиного листа на стіл, спрямувавши напружений погляд у стелю, навіть натяку не було на гнів, не стояв він і на черзі.

Степанові здалося, що він у залі суду, підсудний, де йому щойно зачитали смертний вирок. Жодна думка не мала права ввійти у свідомість. Бездумне блукання продовжувалося лічені хвилини, і кожна з них – вічність.

Степан вийшов із хати, не зачиняючи дверей, пішов до хліва, повернувся з банкою, де зберігався гас, облив ним підлогу, стіни і підпалив... Аж біля двору Волгіних оглянувся: вогонь палав до небес.

Зайшов до хати, зупинився на порозі; його повільний, схожий на грюкіт сміх погнав мурах на спинах у присутніх.

– Ванич, вийди на вулицю, глянь, моя хата посилає останній привіт небесам.

Волгін, зрозумівши сказане, нервовим кроком підійшов до Степана, міцно стис його руки у своїй і переляканим голосом закричав:

– Що з дітьми, де Ольга?!

– Пішла Ольга. Назавжди. І дітей, зрозуміло, забрала.

– Куди пішла, куди діти?..

У Бориса Івановича тремтіли губи, очі стемніли від страху.

– Ти що, може, ти їх...

– Ванич, як ти міг таке... покинула навіки, ось лист, читай.

Борис Іванович тремтячими руками в судамах розгорнув листа, прочитав кілька слів і відчув, як розпалені нерви швидко холонуть. Припинив читати, подав Степанові листа і притис його до грудей, обійнявши за шию.

– Тобі зараз просто треба відпочити. Ми саме зібралися вечеряти, сідай з нами, і по чарці є, треба повернутися в стан, де прийняття рішення нормальне діло. Послухай мене і не супереч, я прошу тебе.

Заходякін мовчки опустився на стілець, його жалюгідний вигляд знайшов співчуття в сім'ї Волгіних. Женья не відходив від Степана. Згадавши, що в нього є свій власний скарб – запальничка, подарував її Степану, запевняючи, що вона їм не потрібна, адже в них ніхто не курить. Степан спробував навіть посміхнутися, але тільки скривився, наче від болю. Він ліг у постелену Ніною постіль і, тільки закрив очі,